



**UvA-DARE (Digital Academic Repository)**

**Koloniale vertoningen : de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)**

Bloembergen, M.

[Link to publication](#)

*Citation for published version (APA):*

Bloembergen, M. (2001). *Koloniale vertoningen : de verbeelding van Nederlands-Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*.

**General rights**

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

**Disclaimer/Complaints regulations**

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

## HOOFDSTUK 1

### De Nederlandse troef

De koloniale tentoonstelling van Amsterdam vond plaats in een periode waarin de Nederlandse koloniale politiek naar een nieuwe vorm zocht, die in de plaats moest komen van het in 1870 afgeschafte cultuurstelsel. Niet voor niets was het officiële motto van deze tentoonstelling de vermeerdering van de kennis van Nederlands-Indië. Deze kennis diende onder meer de ontsluiting van het gebied voor particulier ondernemerschap. Juist omdat deze tentoonstelling een overgangperiode markeerde biedt zij een ideaal aanknopingspunt om de belangrijke koloniaal politieke vraagstukken van die tijd te vatten. Deze hingen niet alleen samen met de fase waarin de Nederlandse koloniale politiek zich bevond, maar ook met vraagstukken van menskundige en maatschappelijke aard. Ze vormden bovendien een onderdeel van het denken over de Nederlandse positie in de wereld, en de Nederlandse identiteit. Dit geheel aan denkbepelden leverde het kader waaruit de tentoonstellingsmakers van de jaren 1880 inspiratie moeten hebben geput voor de vertoning van het Nederlandse koloniale rijk aan de wereld.

#### 1. Een internationaal koloniaal congres

In september 1883 kwam een klein internationaal gezelschap van illustere liberalen, rechtsgeleerden, ondernemers en bestuurders vier dagen achtereenvolgens bijeen in de kleine zaal van de 'Vrije gemeente' in Amsterdam om zich te buigen over de huishoudkundige en economische problemen van koloniaal bestuur. Op welke manieren was dit het effectiefst te organiseren? In hoeverre mocht het koloniale bestuur ter plaatse - als verlengstuk van het moederland - inspraak hebben in algemene koloniale aangelegenheden, dan wel in interne zaken? Voor de opstellers van het congresprogramma was dit het hoofdprobleem van koloniaal bestuur. In het verlengde daarvan stelden zij de vraag hoe groot het aandeel van de inheemse bevolking hierin kon zijn, en vervolgens, hoe de verhouding zou moeten liggen tussen het inheemse en het koloniale rechtstelsel. Belangrijke discussiepunten betroffen verder de verwerving van arbeidskrachten, de mogelijke stelsels van grondbezit, en de koloniale belastingstelsels. Daarbij ging de aandacht ook uit naar de invloed van deze verschillende stelsels op "de zedelijke en economische toestand" van de inheemse bevolking van de koloniën. Namens deze groep waren er vanzelfsprekend geen afgevaardigden.

Over al deze koloniale kwesties waren de meningen natuurlijk verdeeld. De standpunten wisselden naar gelang de nationale afkomst van de sprekers en de koloniaal politieke context waarin hun ideeën zich gevormd hadden. Sommige sprekers baseerden zich bovendien op

algemene (rechts)beginselen. Er waren drie grote splijtzwammen: was het, ten eerste, eigenbelang of algemeen belang waarop koloniale politiek gesmeed moest worden? Vormde, ten tweede, de 'universele' Europese beschaving het niveau van waaruit men de koloniale beleidsvraagstukken moest overzien, of diende men zich hiervoor (ook) te verplaatsen in, of ruimte te geven aan, de begrippen van de inheemse bevolkingsgroepen in de koloniën? De derde kwestie, die vooral bij het arbeidsvraagstuk speelde, betrof ten slotte de morele aard en de capaciteiten van die inheemse bevolking. Hierbij gebruikten de deelnemers de begrippen ras en volk probleemloos door elkaar, een teken dat volkenkundige en rassenkundige vraagstukken hier als één en hetzelfde werden opgevat. De vraag was hier in hoeverre inheemse volken of rassen eigenlijk wel gevormd konden of moesten worden naar de eigen Europese beschavingsstandaard? En, waren zij - zonder dwang - wel in staat tot produktieve arbeid?

Hoe kwamen de sprekers van het koloniaal congres er überhaupt op om - over de hoofden heen van andere bevolkingsgroepen - te gaan vergaderen over hun overheersing? In het zaaltje van de 'vrije gemeente' was over dit punt geen discussie nodig, ook al was het niet een uitgemaakte zaak voor iedereen. E. Levasseur, hoogleraar aan het *Collège de France*, en inleider van het arbeidsvraagstuk, verdedigde de westerse (Europese) overheersing van andere volkeren onomwonden met een voor die tijd gebruikelijk sociaal darwinistisch en racistisch argument. Overal waar het Europese ras gebieden bezette, aldus Levasseur, was het eenvoudigweg als sterkste naar voren gekomen. Het had daar de lagere rassen verdreven of vernietigd, of in dienst genomen om het Europese ras bij te staan in de bewerking van onontgonnen gebieden. Alleen het gele ras kon volgens Levasseur nog aanspraak maken op een deel van de globe. De Europese emigratiestroom over de hele wereld had naar zijn idee bijzonder gunstige gevolgen: de verspreiding van beschaving, handel en politiek. Levasseur voorzag wel een heftige concurrentiestrijd tussen de Europese en de Amerikaanse naties in deze "grand courant de la race civilisée et à prendre position sur les marchés du monde". Impliciet wees hij daarmee ook op de noodzaak van internationale koloniale conferenties. De Europese naties dienden zich te haasten: "par une rivalité toute pacifique, d'occuper les meilleures places afin de ne pas laisser à d'autres le privilège de les occuper seules; c'est une forme nouvelle de la concurrence."<sup>1</sup>

Met een eerste vluchtig bezoek aan het koloniale congres te Amsterdam loop ik hier vooruit op de geschiedenis en betekenis van de internationale koloniale en uitvoerhandelstentoonstelling van 1883. Het koloniale congres was hiervan een gewichtig onderdeel. Het trok echter veel minder aandacht dan het populaire kermisgeruis op het museumplein, en leek voorbehouden aan een select groepje geleerden. Er werden ook geen belangrijke politieke beslissingen genomen. Daarvoor was het congres te informeel, en misschien ook te veel een particulier initiatief. Het heeft echter veel zin om hier eerst bij stil te staan. Duidelijker dan de tentoonstelling laat het congres zien welke koloniale vraagstukken op dat moment prangend waren, zowel voor de initiatiefnemers (particulieren), als voor de beleidsmakers die op dit congres waren uitgenodigd.

Daarbij is het illustratief voor de manier waarop koloniale wetenschap en beleid elkaar in deze periode op informele wijze beginnen te informeren.

Een belangrijk thema op het congres was de verhouding van het koloniaal bestuur tot 'de cultuur' of 'de beschaving' van de overheerste bevolkingsgroepen in de koloniën. Het ging hier om 'cultuur' in brede zin: de maatschappelijke organisatie, de wetten en rechtsstelsels en de culturele en geloofspraktijken van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië. In hoeverre moest deze gerespecteerd of veranderd worden naar de maatstaven van de superieur geachte westerse beschaving? Dit vraagstuk zou het theoretische kernprobleem blijven van koloniaal bestuur. Het bepaalde voor een groot deel de manier waarop de cultuur van de inheemse bevolking werd gewaardeerd én getoond. Het hing daarnaast samen met de manier waarop de betrokkenen en voorstanders van de Nederlandse koloniale onderneming naar Nederland keken. Het zal in deze studie duidelijk worden hoe dit probleem van beschaving telkens zijn weerslag zou krijgen op de Nederlandse koloniale afdelingen op de wereldtentoonstellingen. Als prangende vraag kwam het op het koloniaal congres in Amsterdam tot uitdrukking in de discussie over de verhouding tussen de verschillende rechtsstelsels in de koloniën, en in de taal- en volkenkundige 'Voordrachten zonder discussie' die ook een onderdeel vormden van het koloniaal congres. De interne en externe complicaties van het Nederlandse koloniale beleid rondom 1880 vormen de eerste achtergrond waartegen de vraagstukken van het koloniaal congres begrepen moeten worden.

#### *De organisatie en ideologie van koloniaal bestuur: een particulier probleem?*

Sinds 1870 was er sprake van een zichtbaar veranderende situatie in de Nederlandse koloniale politiek. Deze werd intern veroorzaakt door bestuurlijke ingrepen en koloniale expansie in Nederlands-Indië, en extern door de groeiende imperialistische rivaliteit tussen de Europese mogendheden.

Op koloniaal bestuurlijk vlak had de agrarische wet van 1870 officieel een einde gemaakt aan het cultuurstelsel - een vorm van staatsmercantilisme, die in de voorgaande periode het Nederlandse koloniale beleid bepaald had. Vanaf dat jaar stond de weg open voor een liberale koloniale politiek en voor vrij ondernemerschap in Nederlands-Indië. Formeel werden de koloniën vanaf 1870 dus ook een onderneming van Nederlandse particulieren, veel meer dan daarvoor tot op zekere hoogte al mogelijk was. Ten behoeve van de economische ontwikkeling van de koloniën was het voor hen van belang dat de koloniën meer bekendheid zouden krijgen, en onder bredere lagen van de Nederlandse bevolking, dan voorheen het geval was. Maar juist omdat vanuit Nederlands particulier perspectief de koloniën openlagen, stond ook niet meer vast hoe het beheer daarvan vorm moesten krijgen, en wie in laatste instantie de verantwoordelijkheid daarvoor droeg: de regering, of de particulieren. Stond voor liberale politici, ondernemers, en de liberaal-culturele elite van deze periode koloniaal bezit als zodanig buiten kijf, zij kampten met

vraagstukken omtrent de juiste invulling, regeling en verantwoording van het Nederlandse koloniale gezag. Daarvan getuige het koloniaal congres.

Juist in deze periode van koloniaal-bestuurlijke onduidelijkheid werd het voor Nederland op internationaal vlak interessant om zich als klein en industrieel relatief achterlijk land<sup>2</sup> toch te onderscheiden door middel van zijn uitgestrekte koloniale rijk. Sinds het vertrek van de ondernemende koopman-koning Willem I berustte Nederland in het feit dat de voormalige grote handelsnatie uit de gouden eeuw in de internationale politiek geen rol meer speelde.

Noodgedwongen streefde de Nederlandse buitenlandse politiek bij internationale machtsperikelen bewust naar 'onthouding' of 'neutraliteit'. Bij gebrek aan macht trachtte zij nu respect af te dwingen door zich te bekwamen in morele superioriteit en deugdzaamheid.<sup>3</sup> Vanaf de jaren 1870 groeide concurrentie tussen de grote Europese mogendheden in de jacht om overzees grondgebied. Daarbij keken aanvankelijk vooral Britse, maar later ook Franse en Belgische koloniale denkers met argusogen naar de manier waarop Nederland zijn koloniale onderneming runde.<sup>4</sup> Tegelijkertijd maakte de zichtbare expansiedrang van de Europese mogendheden het behoud ervan voor Nederland onzeker. Aan de ene kant kreeg Nederland dus als oude koloniale mogendheid ineens weer wel wat te zeggen aan de wereld, en daarmee aan het Nederlandse publiek. Maar wat precies? Waar konden de tentoonstellingsmakers zich voor koloniaal machtsvertoon uiteindelijk op baseren, gegeven de andere kant: het feit dat de machtsbasis van Nederland zwak was?<sup>5</sup> Hoe functioneerde de koloniale onderneming in Nederlands-Indië?

#### *Het Nederlandse koloniale bestel ten tijde van het cultuurstelsel (1830-1870)*

Van 1830 tot 1870 stond de Nederlandse koloniale politiek in het teken van het zogenaamde stelsel der cultures. Dit van hogerhand opgelegde productiesysteem concentreerde zich op Java, en verplichtte de Javaanse bevolking om een deel van haar grond te bebouwen voor het Nederlandse gouvernement. De legitimering van dit stelsel sprak vanzelf, althans vanuit Nederlands staatkundig perspectief. Het leverde de Nederlandse schatkist jaarlijks een aanzienlijk 'batig slot' op, waaruit de overheid infrastructurele projecten kon financieren, zonder de belastingdruk in Nederland hoog op te voeren.<sup>6</sup> Vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam dit beleid echter steeds meer onder vuur te liggen, deels uit humanitaire, en deels uit liberaal politieke overwegingen. De kritiek richtte zich aanvankelijk vooral op het staatsmonopolie. Bij de grondwetsherziening van 1848 wenste de Tweede Kamer grotere openbaarheid ten aanzien van het gebruik van en zeggenschap over de Indische overschotten. Voorstellen tot wetshervormingen leidden uiteindelijk tot de comptabiliteitswet van 1864, die de verantwoordelijkheid over de Indische begroting officieel bij de Staten-Generaal legde.

Naast de roep om meer openbaarheid bestond er van de zijde van personen als Van Hoëvell ook oppositie tegen de misstanden, wanpraktijken en het onliberale karakter van het

cultuurstelsel ten aanzien van de inheemse bevolking. In deze kritische traditie past bijvoorbeeld de roman *Max Havelaar*, die direct na zijn verschijnen in 1860 zijn vele lezers in Nederland deed sidderen van verontwaardiging. Onder het pseudoniem Multatuli nam de voormalige bestuursambtenaar Douwes Dekker het hierin op voor het lot van de Javaanse bevolking. Daarbij stelde hij het gouvernement verantwoordelijk voor verschillende misstanden onder het koloniale gezag, die naar zijn idee onvoldoende werden aangepakt. Zijn kritiek was niet nieuw, maar door zijn literaire verpakking en zijn moderne directe taal, niet eerder zo treffend verwoord. Hoewel geen direct verband is aan te wijzen tussen de *Max Havelaar* en een koerswijziging in de Nederlandse koloniale politiek, is zeker dat de roman het hart beroerde van menig parlementslid, en dat een nieuwe idealistisch ingestelde generatie bestuursambtenaren de *Havelaar* later als handboek meenam naar Indië.<sup>7</sup>

De *Max Havelaar* was geboren uit persoonlijke verontwaardiging. De roman draait grotendeels om de 'zaak Lebak', een geschiedenis waarbij Douwes Dekker zelf als bestuursambtenaar op Java betrokken was geweest en die geleid had tot zijn zelf verkozen terugkeer naar Nederland. In zijn kortstondige positie als assistent-resident in Lebak (van januari 1856 tot april 1856) had Douwes Dekker een klacht ingediend tegen de regent van Lebak, die hij meende te kunnen beschuldigen van machtsmisbruik en knevelarij van zijn Javaanse onderhorigen. Zijn verzoek werd niet ingewilligd. Gouverneur-generaal Duymaer van Twist besloot tot overplaatsing van Dekker, wegens slecht beleid. Douwes Dekker hield de eer aan zichzelf en nam ontslag. In 1859 schreef hij te Brussel de *Max Havelaar*, waarin hij verbeelding en verdichting als laatste troef gebruikte voor zijn rehabilitatie.

Een zaak als die van 'Lebak' stond niet op zichzelf en moet begrepen worden in de manier waarop het koloniale bestuur (dis)functioneerde. Uitgerekend dit door de Nederlandse liberalen verguisde cultuurstelsel was in ogen van buitenlandse koloniale deskundigen een schoolvoorbeeld van effectieve gezagsuitoefening, omdat het draaide op slechts enkele honderden Europese bestuurders en militairen, bij een bevolking van minstens 12 à 13 miljoen zielen (gemeten in 1865).<sup>8</sup> Formeel werd Java bestuurd door Europese ambtenaren (niet meer dan 175, in 1865), die onder oppertoezicht stonden van de gouverneur-generaal in Batavia. Maar naast dit hiërarchisch geordende Europese bestuurscorps (het Binnenlands Bestuur, BB) regeerde een inheemse bestuurspiramide, die bestond uit leden van de Javaanse aristocratie. Voor de uitvoering van het koloniale gezag was Java in een aantal residenties opgedeeld, waarover de (Nederlandse) resident de leiding had. Elke residentie bestond weer uit een of meer afdelingen of regentschappen, met aan het hoofd daarvan de inheemse regent, die in de koloniale terminologie gold als 'de jongere broeder', tevens raadsman, van de Nederlandse resident of assistent-resident. Onder de regent stond het districtshoofd, waaronder weer een of meer onderdistrictshoofden zitting hadden. Onderaan de inheemse bestuursladder stond het dorps- of dessahoofd. Deze was als laatste en

meest directe schakel naar de inheemse bevolking niet de onbelangrijkste ambtenaar in de koloniale hiërarchie.

Het cultuurstelsel draaide dus grotendeels op een vorm van indirect bestuur. Hierin was het streven om de inheemse hoofden zoveel mogelijk hun veronderstelde invloed te laten, en zo weinig mogelijk inbreuk te maken op maatschappelijke en godsdienstige inrichtingen van de Javaanse samenleving. Als koloniaal ambtenaar én volkshoofd hadden de inheemse bestuurders feitelijk de leiding over de inheemse bevolking. Op den duur zouden zij verstrikt raken in hun dubbelrol, die van behartiger van inheemse belangen en bewaker van tradities, en doorgeefluik van koloniale regels en veranderingen. Voor het koloniaal bestuur had dit stelsel echter het voordeel dat het zich zo weinig mogelijk hoefde te bemoeien met inheemse aangelegenheden, bij een zo groot mogelijke agrarische produktie.<sup>9</sup> Kennis van de cultuur van de inheemse bevolking leek in dit perspectief dan ook een overbodige luxe.

Deze bestuurlijke organisatie, die in 1883 nog altijd de basis was van het koloniale beleid, werpt een ander licht op het besluit van Daniël Veth om een inheems dorp ten toon te stellen op het museumplein. 'Het dorp' was vanaf het begin van de negentiende eeuw de spil van het koloniale bestuur over de bevolking van Java. Een idyllisch beeld van het Javaanse dorp als statische, naar binnen gekeerde autonome gemeenschap van landbouwers vormde daarvan het uitgangspunt. Het geloof dat dorpsbesturen de conflicten binnen hun dorp op harmonieuze wijze wisten te beheersen, maakte het dorpshoofd tot een geschikte schakel tussen westers bestuur en de inheemse bevolking. Zo werd het dorp als 'palladium van rust' in het bestuur opgenomen, als een belastbare éénheid. De aldaar veronderstelde orde werd daarbij gelijkgesteld aan veiligheid. Door dit dorp zoveel mogelijk met rust te laten kon het koloniale bestuur met een minimum aan mankracht een zo groot mogelijk gebied besturen. In werkelijkheid bleven grote delen van Java in de negentiende eeuw verstoken van (koloniale) orde en veiligheid.<sup>10</sup> Het zal weinig verwondering wekken dat die kant van het verhaal in Amsterdam niet zichtbaar werd. Was het nu zo dat de vertoning van het Indische dorp in Amsterdam de prachtige wortels van het cultuurstelsel ontsloot, of duidde deze openbaarmaking van koloniale kennis op een andere houding ten aanzien van de cultuur, en de maatschappelijke inrichtingen van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië? Hoe diep zouden de Nederlandse koloniale beleidsmakers in de inheemse maatschappij willen of kunnen doordringen, ten behoeve van de nieuwe koloniale politieke situatie waarin zij zich bevonden? In hoeverre hadden zij daar nu behoefte aan?

#### *Openleggen: liberale en economische ontsluiting*

In 1870 maakte de agrarische wet van minister E. de Waal officieel een einde aan het cultuurstelsel, waarmee nu ook de weg gebaad werd voor vrij ondernemerschap. De opening van het Suezkanaal een jaar eerder bracht Nederlands-Indië dichterbij. De gemiddelde reisduur liep terug van ongeveer vier maanden, per zeilschip via de Kaap, naar 40 dagen, per stoomboot

via Suez. Hier kwam Nederland echter ook steeds meer bloot te staan aan buitenlandse, vooral Britse concurrentie. Aanvankelijk was het aantal Nederlandse stoomschepen dat het kanaal doorkruiste relatief klein. De in 1870 opgerichte Stoomvaartmaatschappij Nederland moest tot groot protest van de Nederlandse industriëlen zijn eerste stoomschepen bestellen uit Engeland. De Nederlandse scheepsbouw en machine-industrie waren daar nog niet op berekend. Hoe dan ook is vanaf 1880 een groeiende instroom zichtbaar van zowel de Nederlandse, als een buitenlandse ondernemersgroep in Nederlands-Indië (met name Java). Tekenend voor het besef van de internationaal zwakke machtspositie van Nederland, hield de Nederlandse regering aan het principe van vrijhandel vast, nadat zij handelsprotectie geleidelijk had afgeschaft in de Indische tariefwet van 1865. Vrijhandel gold voor de gehele resterende periode van het Nederlandse koloniale bestuur in de Indische archipel.<sup>11</sup> Gezien de expansiedrang van de grote mogendheden en de relatief kleine machtspositie van Nederland werd het daarnaast des te belangrijker vast te stellen tot hoever, en in hoeverre het Nederlands bestuur over Nederlands-Indië eigenlijk reikte, zou kunnen reiken of zou moeten reiken. Voor de Nederlandse positie in de Indische archipel vormden met name Engeland en de Verenigde Staten bedreigende buitenlandse machtsfactoren in Azië. In Europa veroorzaakte het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog onzekerheid over de onafhankelijkheid van Nederland. Hiertoe zocht en vond de Nederlandse diplomatie informele steun bij Engeland.<sup>12</sup>

Tot nog toe had de werkelijke macht van Nederland zich beperkt tot het cultuurstelsel op Java, en enkele plekken op Sumatra. In de zogenoemde buitengewesten, bepaalde zij zich tot enkele verspreide eenzame bestuursposten en vestingwerken. In de periode (1870 - 1910) vergrootte de Nederlandse aanwezigheid in de archipel door particuliere, bestuurlijke en militaire expansie, zodat ook de andere eilanden van de archipel bij de Nederlandse koloniale onderneming betrokken raakten. Op ambtelijk niveau bestond de belangrijkste verandering op langere termijn uit de overgang van indirect naar direct bestuur op de gewesten buiten Java. Particuliere expansie werd merkbaar in de loop van de jaren 1870. De openstelling van het koloniaal gebied voor particulier ondernemerschap stimuleerde de zoektocht naar grondstoffen en daarmee de behoefte aan verbetering van de infrastructuur op Java en daarbuiten. Daartoe deden particulieren zelf concessie-aanvragen, tegelijkertijd groeide de druk op de verantwoordelijkheid hiervoor van de koloniale regering. In de tien jaren vóór de koloniale tentoonstelling te Amsterdam voltrokken zich in aanzienlijk hoger tempo dan voorheen een aantal belangrijke koloniale moderniseringsprojecten op Java. In 1882 kon Daniël Veth - zojuist in Nederlands-Indië aangekomen als plaatselijk agent voor de koloniale tentoonstelling - aan zijn vader melden dat hij spoedig zou gaan reizen via de Sukabumi-spoorlijn, die over enkele dagen geopend zou worden.<sup>13</sup> In 1875 was de regering begonnen aan de uitbreiding van het spoorwegnet over de gehele lengte van Java, nadat in 1872 de eerste twee particuliere spoorlijnen in gebruik waren gegaan (van de Nederlands-Indische spoorwegmaatschappij), maar niet snel genoeg een vervolg hadden



gekregen. Kreeg Java tussen 1856 en 1858 haar eerste telegraaflijnen, met bijbehorende kantoren, tussen 1870 en 1880 werden Java en Sumatra verbonden, en opgenomen in het wereldtelegraafnet (gedeeltelijk door de uitgifte van concessies aan een Britse maatschappij). In deze periode verleende de regering ook de eerste concessie voor de aanleg van telefoonverbindingen tussen verschillende plaatsen op Java. In 1883 had echter alleen de stad Batavia nog maar verbindingen; daarnaast was er één telefoon in Atjeh (noord Sumatra).<sup>14</sup>

Naast de particuliere en bestuurlijke indringing in Java vond koloniale expansie plaats in de gebieden daarbuiten. Twee militaire expedities tegen het sultanaat van Atjeh in 1873 gaven de aanzet tot een bloedige en kosten slurpende koloniale oorlog, de langste die Nederland ooit bevochten heeft in Nederlands-Indië. Deze Atjeh-oorlog maakte officieus een einde aan de tot dusver gevoerde onthoudingspolitiek. Zij was ook de eerste in een reeks militaire oorlogen, waarmee Nederland op gewelddadige wijze zijn gezag uitbreidde in de archipel, in weerwil van fel en fanatiek verzet. Aanvankelijk was de oorlog in Atjeh echter ook een belemmering voor eventuele Nederlandse expansiedrang elders. Zij bleek al spoedig een weinig succesvolle onderneming, die zich moeizaam voortsleepte, zeer veel geld en bloed deed vloeien, met weinig blijvend resultaat. In 1879 had zij het eerste negatieve saldo veroorzaakt op de koloniale rekening. Om meerdere redenen stond deze oorlog in Nederland dan ook bloot aan zeer veel kritiek in militaire en bestuurlijke kringen, die de officiële onthoudingspolitiek nog enige tijd in de hand werkte. De militaire verovering van Lombok in 1894 vormde een keerpunt. Deze overwinning kreeg in Nederland luister van spontaan georganiseerde volksfeesten, die een jingoïstische stemming verspreidde onder brede lagen van de bevolking.<sup>15</sup> In deze overwinningsroes rees de ster van 'haviken' als luitenant-generaal J.B. van Heutsz (1851-1924), die pleitten voor een daadkrachtiger militaire politiek in Atjeh en daarbuiten, en die rondom 1905 de grootste tegenstand in Atjeh zou weten te bedwingen.

De economische ontsluiting van Nederlands-Indië en de militaire en bestuurlijke expansie in de Indische archipel, brachten met zich mee dat de Nederlandse regering naar een nieuwe vorm, inhoud en legitimatie moest zoeken voor koloniale gezagsuitoefening, die effectief was, en internationaal geldig. Vanaf 1870 diende zij bovendien rekening te houden met het particulier initiatief in Nederland, én met de Europese ondernemersgroep in Nederlands-Indië. Daarnaast vroeg de verhouding tot de inheemse bevolking en de rol van inheemse gezagsdragers om een nieuwe formulering. Onder het cultuurstelsel had de koloniale overheid alleen te maken gehad met de Javaanse hoofden, die de schakel vormden naar de inheemse bevolking. De koloniale overheid hoefde de Javaanse boer niet anders te kennen dan in de anonieme gedaante van cultuurproducent. Als zij na 1870 de inheemse inwoners van Nederlands-Indië nu ook als onderdanen wilde zien - in het kader van het nieuwe liberale koloniale beleid - of als zodanig zou willen omvormen, dan zou zij zich in groeiende mate moeten gaan innemen in die inheemse

wereld. Al deze zaken maakten dat veel meer gespecialiseerde koloniale kennis nodig was dan ten tijde van het cultuurstelsel het geval was geweest.

### *Kennis en macht*

De koloniale expansie in Nederlands-Indië na 1870 stimuleerde in Nederland de zucht naar kennis en kennisverbreding van de koloniën. Andersom vergrootte de feitelijke uitbreiding van de Nederlandse aanwezigheid in Nederlands-Indië de mogelijkheden tot groei van de koloniale kennis, en de toepassing ervan. Deze kennisverzameling was belangrijk omdat zij al dan niet bewust de bestendiging van de koloniale hiërarchie in de hand werkte.<sup>16</sup> De behoefte aan koloniale kennis bestond onder particuliere belanghebbenden overigens al langer, zoals onder meer bleek uit de stroom van artikelen over de koloniën, die vanaf het midden van de negentiende eeuw verschenen in het gezaghebbende liberale tijdschrift *De Gids*, en uit de oprichting van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië (KITLV) in 1851 en de liberale *debating*-club het *Indische genootschap* in 1854.<sup>17</sup> De dubbelzinnige wisselwerking tussen koloniale kennisverwerving en expansie na 1870 laat zich zien in de toename van het aantal populaire en wetenschappelijke werken over Nederlands-Indië in deze periode, in de verschijning van nieuwe tijdschriften, zoals de hervormingsgezinde, en invloedrijke *Indische Gids* (1879), in het ontstaan van een allegaer aan nieuwe koloniale verenigingen en genootschappen, in de professionalisering van de opleidingsinstituten voor koloniale bestuursambtenaren, en in de oprichting en institutionalisering van koloniale en volkenkundig musea.<sup>18</sup>

Op museaal gebied kende Nederland naast een aantal kleinere openbare volkenkundige collecties, twee belangrijke koloniale en volkenkundige musea, die zich omstreeks 1880 duidelijker begonnen te manifesteren. Het Rijks Etnografisch Museum te Leiden, in 1837 ontstaan uit de privé-verzameling van Ph.F. von Siebold, diende aanvankelijk vooral de wetenschap. Lindon Serrurier (1846-1901) zou zich vanaf 1881 als directeur krachtadig in gaan zetten voor de uitbreiding van de antropologische en etnografische collectie van dit museum, onder het motto dat de producten van oorspronkelijke beschavingen dreigden te verdwijnen "in den alles nivellerende stroom die uit Europa kwam".<sup>19</sup> Het Koloniaal Museum in Haarlem, een initiatief uit 1864 van de Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid, richtte zich vooral op particuliere ondernemers.<sup>20</sup> Ten behoeve van de Nederlandse nijverheid, en om concurrentie met Engeland tegen te gaan, moest het volgens het oprichtingsbesluit de exploitatie van de koloniën bevorderen en vergemakkelijken, door de natuurlijke voortbrengselen van de koloniën te vertonen en te laten bestuderen. F.W. van Eeden, secretaris van de Maatschappij, kreeg in 1864 de opdracht om een begincollectie samen te stellen, uit geschenken en uit monsters van grondstoffen die de Maatschappij al in haar archief had. Terwijl deze verzameling snel aanzwol op de zolderkamer van Van Eeden, kreeg de Maatschappij in 1865 beschikking over het paviljoen

Welgelegen in Haarlem.<sup>21</sup> Hier opende in 1871 het Koloniaal Museum voor het publiek. Als tentoonstellingsdeskundigen en koloniale verzamelaars waren Van Eeden en Serrurier op een bijzondere manier betrokken bij de koloniale tentoonstelling van 1883, zoals we kunnen zien in hoofdstuk 2.

Wellicht het meest sprekende voorbeeld van de wederzijdse wisselwerking tussen koloniale expansie en kennisdrang was het in 1873 opgerichte Aardrijkskundig Genootschap. Dit zette zich niet alleen officieel in voor de groei van koloniale kennis, maar ook voor de praktische verbreiding daarvan in Nederland. Bovendien zou het door zijn activiteiten de feitelijke expansie van Nederland in Nederlands-Indië aanmoedigen en bevorderen.<sup>22</sup> De oprichters en het ledenbestand van het Aardrijkskundig Genootschap, dat in 1888 het predikaat Koninklijk kreeg toegekend, vormden gezamenlijk een staalkaart van de particuliere, culturele, financieel-economische en bestuurlijke elite in Nederland. Onder het bezielende voorzitterschap van de hooggeleerde oriëntalist P.J. Veth initieerde het genootschap in 1877-1879 een wetenschappelijke expeditie naar Sumatra, die officieel bedoeld was om een afvoerweg te vinden voor het in de jaren zestig ontdekte Ombilin-steenkolenveld, maar die ook voorbode was van een militair-politieke missie. Veths zoon Daniël, ingenieur en avonturier, was één van de expeditieleiders. Bekostigd door het grote publiek en de regering heeft deze expeditie in meerdere opzichte bijgedragen aan de kennisvermeerdering van Nederlands-Indië onder een groter publiek.<sup>23</sup> Hoewel het Aardrijkskundig Genootschap niet tot de initiatiefnemers behoorde van de Amsterdamse koloniale wereldtentoonstelling in 1883, zou het door toedoen van zijn voorzitter P.J. Veth wel een belangrijke rol spelen in de organisatie en classificatie van de tentoonstelling zelf, en in de voorbereidingen van en bijdragen aan het congres. Daarbij kon het voortbouwen op haar internationale congreservaring, én op eigen plannen voor een te Amsterdam te organiseren geografische tentoonstelling, waar de Nederlandse overzeese bezittingen de eerste en voornaamste plaats zouden innemen.<sup>24</sup>

Ook de Internationale koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling van 1883 en het bijbehorende koloniale congres waren een symptoom van de bestaande behoefte in Nederland om meer grip te krijgen op de onbekende wereld van Nederlands-Indië - geografisch, natuurlijk, historisch, etnografisch en bestuurlijk, en om deze wereld bekender te maken in Nederland. Op het koloniaal congres stelden de vooraanstaande Nederlandse liberalen de vraagstukken aan de orde, die de grondslag vormden van de koloniale kennisdrang. Uiteindelijk zochten ze naar de juiste weg voor (economisch) effectieve koloniale overheersing van Nederlands-Indië.

## 2. Het koloniale congres en het probleem van koloniaal bestuur

De organisatie van de internationale koloniale en uitvoerhandeltentoonstelling van 1883 had een speciale afdeling in het leven geroepen om 'wetenschappelijke voordrachten en congressen' te

organiseren, als gewichtige luister bij het kermisgeruis achter het Rijksmuseum. De conferentiecommissie stond onder leiding van de Amsterdamse advocaat T.M.C. Asser (tevens raadsadviseur bij het departement van buitenlandse zaken) en bestond verder uit velerlei experts, waaronder letterkundigen, kunstenaars, kooplieden, industriëlen en rechtsgeleerden. In de loop van 1882 had zij zich opgesplitst in drie verschillende subcommissies, die zich volgens de groepsindeling van de tentoonstelling zouden richten op de organisatie van een koloniaal congres (groep 1), een handelscongres (groep 2) en een congres voor de fraaie kunsten en letteren (groep 3). Hoewel op de twee laatst genoemde congressen het koloniale perspectief ook een rol speelde, zal ik me hier beperken tot het eerste daadwerkelijke koloniale congres. De speciale commissie hiervoor bestond uit koloniale wetenschappers (ruim vertegenwoordigd), (voormalige) bestuurders, vertegenwoordigers van de financieel economische elite en van het Oostindische leger.<sup>25</sup>

De koloniale congrescommissie had gekozen voor twee conferentievormen, gevat onder afdeling A. en B. Hieruit wordt duidelijk hoe de betrokkenen zelf cultuur en koloniaal bestuur met elkaar in verband brachten. Afdeling A betrof de "Voordrachten niet door discussiën gevolgd". In dit kader kon het geïnteresseerde publiek vanaf 7 juni 1883 wekelijks op maandag en donderdag, tussen drie en vijf uur 's middags, luisteren naar lezingen van (hoofdzakelijk Nederlandse) koloniale specialisten (veelal lid van de conferentiecommissie). Zij weiden hier enerzijds uit over algemene aspecten van de geschiedenis, de natuur en de inheemse bevolking van Nederlands-Indië en anderzijds over de werken van koloniaal bestuur en beschaving (wetenschap en kerk) in Nederlands-Indië, in deze logisch bevonden volgorde. Ter vergelijking kwamen ook enkele Franse koloniën aan bod. In de allegaer aan onderwerpen waren volgens Asser "de natuurlijke gesteldheid" en de "eigenaardigheden der inboorlingen" van het grootste belang omdat kennisvermeerdering hiervan het meest nodig was.<sup>26</sup> Deze 'voordrachten zonder discussie' gaven gezamenlijk de basis van de koloniale kennis aan, die de organisatie nodig achtte om de actuele koloniaal-politieke en economische vraagstukken te kunnen onderbouwen, die centraal kwamen te staan op het in september geplande internationale koloniale congres. Dit congres viel onder afdeling B: "voordrachten gevolgd door discussiën". Voor de voorbereiding hiervan vormde zich alweer een speciale commissie onder vice-voorzitterschap van de oud-resident van Menado, geëerd reiziger-onderzoeker S.C.J.W. van Musschenbroek (1827-1883), en waarin onder meer als deskundigen zitting hadden de liberale veelschrijver J.K.W. Quarles van Ufford (oud-referendaris van het ministerie van Koloniën), het liberale tweede kamerlid W.K. baron van Dedem (voormalig ambtenaar bij de algemene secretarie, en later advocaat te Batavia), de Leidse hoogleraar koloniale staatkunde P.A. van der Lith en de Amsterdamse hoogleraar rechten G.A. van Hamel. Om het internationale karakter van het congres te bezegelen werden als ere-voorzitters aangewezen de hoofdvertegenwoordigers van de Franse, Spaanse en Belgische secties op de koloniale tentoonstelling.<sup>27</sup>

Het koloniaal congres was veel kleinschaliger en minder opzienbarend dan haar organisatoren eigenlijk hadden gewild. Van der Lith zou achteraf in zijn verslag voor *De Indische Gids* vaststellen dat het voor een echt koloniaal congres bij nader inzien te kort dag was geweest. Naar het voorbeeld van een eerder gehouden informele koloniale conferentie in Londen in 1871, had de organisatie daarom ook gekozen voor de vorm van "voordrachten gevolgd door discussiën".<sup>28</sup> De opzet was dat telkens één vooraanstaand spreker uit Nederland of het buitenland één vraagstuk zou inleiden, waarna de discussie zou openen. Afgaand op de keur aan koloniale deskundigen, én op de tijdstippen waarop zij hun voordrachten hielden, waren beide conferentievormen voorbehouden aan een elitair publiek.<sup>29</sup> Van die zijde moet de belangstelling echter niet overweldigend groot zijn geweest. Van der Lith telde in het zaaltje van de 'Vrije gemeente' "in den regel een twintigtal belangstellenden [...] en zelfs dat getal werd niet altijd bereikt, terwijl de Nederlanders onder hen somtijds de minderheid uitmaakten." Van der Lith weet de geringe belangstelling aan het feit dat de getelde aanwezigen "voor een deel" waren gekomen voor het handelscongres. Als hij gelijk zou hebben, betekende dit dat het koloniale thema in ogen van die deelnemers, (nu eenmaal) onder- of nevengeschied was aan handelsbelangen. Ook Asser was teleurgesteld in de opkomst. Hij zocht de oorzaak vooral in het zomerseizoen.<sup>30</sup>

Het congres opende op 18 september 1883 met het vraagstuk over de staatkundige verhouding tussen het moederland en de koloniën. Voor de studie van koloniaal recht, zoals P.A. Van der Lith zich die als eerste hoogleraar in dit vak had voorgesteld, was dit in Leiden aanvankelijk de hoofdzaak.<sup>31</sup> Hoewel de organisatoren dit kennelijk het meest logische en belangrijkste startpunt van discussie vonden, lijkt het achteraf bezien ook een handig middel om hiermee tevens de gebiedsrechten vast te leggen. Het vraagstuk was opgesplitst in twee onderdelen: Naar welke beginselen moest men het moederland laten deelnemen aan de wetgeving en het bestuur der koloniën? En kon men aan enige der koloniën een deel in de algemene landsvertegenwoordiging toestaan? Met het oog op het Britse koloniale beleid in India hield inleider Frederick Young, secretaris van het Royal Colonial Institute, een pleidooi voor een 'imperial federation'.<sup>32</sup> Koloniën en moederland zouden een rijkseenheid moeten vormen, waarin een overkoepelend rijksparlement de belangen der rijkseenheid zou vertegenwoordigen, en plaatselijke parlementen de interne aangelegenheden behartigden. 'Afscheiding der koloniën' (voorgestaan door diegenen die haar 'als lastpost' beschouwden) was geen optie, noch voor Young, noch voor de overige aanwezigen op het congres. Het stond voor hen immers vast dat de koloniën voor het moederland een bron van aanzien, rijkdom en voorspoed waren.

Young schetste ook de alternatieven. Tot begin 19de eeuw zou koloniaal beleid gekenmerkt zijn door het idee van wingewest, aldus Young. Het bestuur over koloniën was destijds in essentie "the rule of the mothercountry itself, as the absolute, controlling power of the dependencies, belonging, and owing allegiance to it." Als afgeleide hiervan haalde Young het Nederlandse

bestuur op Java aan als bijzonder geslaagd voorbeeld: bemanningsaantal van bestuur en leger, koloniale inkomsten, en plaatselijke bevolkingsgroei waren daarvan de graadmeters. De geschiedenis van de Spaanse kolonisaties schetste Young daarentegen als een "melancholy record of failure" (overigens tot heftig verzet van de aanwezige gedelegeerde van Cuba, J. del Perojo): terwijl Spanje de meeste van zijn Zuidamerikaanse koloniën verloren had tengevolge van revolutie, en Cuba wist te behouden, ten koste van constante verliezen en grote militaire uitgaven, bracht het Nederlandse koloniale bestuur op Java, bij een leger van 33.000 man (waaronder 11.000 Nederlanders), een "floating capital" van L. 25.000, en een aanzienlijke bevolkingsgroei.<sup>33</sup>

Naar de federale zin van Young had het koloniale bestuur op Java vermoedelijk te weinig zeggenschap over algemene en interne koloniale aangelegenheden.<sup>34</sup> Maar juist hierin pleitten de Nederlandse liberalen op het congres voor hervormingen. Om die te verwoorden was speciaal het tweede kamerlid Van Dedem bij het congres betrokken. Op de laatste dag leidde hij 'De belastingen op de inheemse bevolking in tropische koloniën' in. De in zijn pleidooi verweven discussie, hoofdzakelijk gevoerd door de liberale econoom N.G. Pierson, en bijgewoond door K. Von Mosenthal (particulier ondernemer op de Kaapkolonie), Quarles van Ufford, Van Musschenbroek en Young, richtte zich geheel en al op de Nederlandse koloniale politiek. Van Dedem stelde eerst vast dat de inheemse bevolking niet in staat was om op een hoger welvaartsniveau terecht te komen, door het "stelselloos en willekeurig samenstel" van lasten op het inheemse grondbezit dat nog steeds heerste. Als remedie had hij een aantal hervormingsvoorstellen, die zich in hoofdzaak (weer) toespitsten op de verhouding tussen moederland en kolonie. Zij vormden ook het bestanddeel van het wetsontwerp voor een nieuwe financiële regeling, dat hij dat jaar in zou dienen in de tweede kamer, overigens zonder succes.<sup>35</sup> Het belangrijkste daarvan was de scheiding van de financiën tussen Nederland en Nederlands-Indië. De onbeperkte beschikking van Indische overschotten door de Nederlandse staat was in ogen van Van Dedem niet vol te houden, omdat het hier twee maatschappijen betrof die in zeer uiteenlopende economische toestanden verkeerden. Daarnaast pleitte Van Dedem voor financiële decentralisatie, de toepassing van een rationeel beginsel in de belasting van het inheemse grondbezit (de hoogte van de grondbelasting zou evenredig moeten zijn aan de netto opbrengst van de grond), consolidatie van de bestaande grondbelasting en indirecte belasting als grondslag van het belastingstelsel. *Last but not least* wenste Van Dedem een politiek die de productie zou stimuleren. De belangrijkste inbreng verwachtte hij van de grote cultures van de Europese ondernemers. Te hunner baat pleitte hij voor een milde uitvoering van de agrarische wet, en voor de verbetering van de infrastructuur.

Uiteindelijk stelde Van Dedem hier alternatieve vormen van koloniale gezagsuitoefening voor die hetzelfde hoofdargument van de koloniale onderneming diende: zelfverrijking door de economische ontwikkeling van het koloniale gebied. Belangrijk is hier echter dat voor Van

Dedem de inheemse bevolking ertoe deed - althans haar welvaartstoestand. De verhouding tot de inheemse bevolking van Nederlands-Indië zou, zoals hierboven al betoogd, dan ook in bredere zin één van de belangrijkste vraagstukken worden in de organisatie van de koloniale onderneming. Daarop duidde de dubbele opbouw van het Amsterdamse koloniale congres, waar de geografische, volkenkundige en taalkundige kennis (in de 'voordrachten zonder discussie') voorafging aan de koloniaal bestuurskundige internationale discussie in september.

### 3. Het probleem van beschaving en de koloniale onderneming.

De vragen en denkbeelden omtrent de koloniale verhouding hingen samen met het eigen mens- en wereldbeeld, en met vraagstukken over de aard en geschiedenis van de mens en de ordening van de samenleving. Op het koloniaal congres bleek deze samenhang uit de belangrijke plaats die het geheel aan taal- en menskundige wetenschappen hier kreeg toebedeeld.

In zijn openingsrede van het internationale congres in september stelde Van Musschenbroek dat de koloniale tentoonstelling niet alleen een impuls moest geven aan de handel en de commercie, maar ook aan de kunsten en wetenschappen. Hoewel hij zelf amateur natuurkundige was, doelde hij wat het laatste betreft niet zozeer op de "sciences abstraites, objectives", als wel op "L'ENSEMBLE DES ETUDES SOCIALES des pays inter-tropicaux, concernant les populations de ces contrées, soit indigène, soit immigrants". Om het gewicht ervan kennelijk nog eens te onderstrepen was "het geheel der sociale wetenschappen" aldus met hoofdletters afgedrukt in de *Rapports sur les congres*.<sup>36</sup> Met het openleggen van Nederlands-Indië na 1870 werden ook de taal- en volkenkundige wetenschappen gestimuleerd en stegen zij bovendien in maatschappelijk aanzien. Van belang is hier dat de verschillende wetenschappers op het koloniaal congres hun eigen prangende vraagstukken inbrachten omtrent de aard van de mens en de verhouding tussen de verschillende bevolkingsgroepen op aarde, waarop zij het antwoord nog niet met zekerheid konden geven.

De praktijk van het kolonialisme van de negentiende eeuw intensiveerde het contact tussen verschillende culturen, dat door de ontdekkingsreizen en de internationale (koloniale) handel al op gang was gebracht. In Europa had dit invloed op de al langer bestaande zoektocht naar de aard en oorsprong van de mens, en zijn plaats in de natuurlijke wereld.<sup>37</sup> In de natuurkundige, de biologische, en de menskundige wetenschappen die zich aan het einde van de achttiende, begin negentiende eeuw in Europa vormden, was de zichtbare verscheidenheid der volkeren - naast fossiele vondsten die de vastgestelde scheppingsdatum voorbij gingen - één van de bekende gegevens die botsten met het scheppingsverhaal uit de bijbel. Dit laatste leverde tot ver in de negentiende eeuw het kader om het ontstaan, de zin, de ordening en het einddoel van al het leven op aarde te verklaren. In deze context veroorzaakte Charles Darwin in 1858 grote ophef met de publikatie van zijn *On the origin of species*. Hierin presenteerde hij omzichtig zijn jarenlang

verzamelde natuurhistorische gegevens, die hadden geleid tot het inzicht - dat de bioloog Alfred Wallace onafhankelijk van Darwin ongeveer gelijktijdig ontwikkeld had - dat alle levende soorten een natuurlijke oorsprong hadden, en dat zij veranderden door evolutie, op grond van talloze kleine variaties die een betere kans gaven op voortbestaan. Schokkend aan deze theorie was en bleef vooral dat zij ook de mens aanging, en dat zij het onaanvaardbare idee mogelijk maakte dat de mens van de aap afstamde. Naast de inzichten uit de (natuur)historische wetenschappen, bevorderde de ontdekking van het Sanskriet als bakermat van de Germaanse taalgroep, en voortgaand linguïstisch onderzoek aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw de studie naar de geschiedenis en de verwantschap van de verscheiden volkeren op aarde.<sup>38</sup>

Op het moment dat de Amsterdamse koloniale tentoonstelling plaats vond, precies een kwart eeuw na de verschijning van *The origin*, was de grootste opwinding over Darwin wel geluwd. Met de opeenstapeling van historisch en natuurlijk bewijsmateriaal, en naarmate het aanzien van Darwin als wetenschapper groeide, hadden de meeste van zijn denkbeelden in de jaren 1870-1880 steeds meer aanvaarding gekregen in wetenschappelijke kringen, ook in Nederland.<sup>39</sup> Het idee van de éénheid van de mens bleef echter moeilijk te rijmen met de desondanks zichtbare verschillen tussen de volkeren op aarde. Om de verscheidenheid in de menselijke beschaving te verklaren hadden zich in de eerste decennia van de negentiende eeuw twee tegengestelde denkrichtingen gevormd, die beiden voor hun bewijsmateriaal putten uit de (natuur)historische, taalkundige en etnografische gegevens van hun tijd. Het al oudere *monogenisme*, dat oorspronkelijk teruggreep op het scheppingsverhaal, hing het idee aan van de gemeenschappelijke oorsprong van de mens. Daartegenover kwam een 'school' te staan, die ook na Darwin aanhangers bleef houden, en die de meervoudige oorsprong van de mensheid als verklaring aandroeg: het *polygenisme*. In deze traditie werd onder meer door middel van empirisch onderzoek (frenologie) getracht om de verschillende rassen in kaart te brengen.

In de begeleidende catalogus van de Amsterdamse tentoonstelling wilde de anatoom T. Zaaijer nog geen uitsluitsel geven omtrent de gescheiden of gemeenschappelijke oorsprong van de verschillende rassen in Nederlands-Indië. Hij baseerde zich daarbij op gegevens van de filoloog Junghuhn en van P.J. Veth: "Eene vraag, die nog op hare volledige beantwoording wacht, is die omtrent de rassen, die in den O.-I. Archipel aangetroffen worden. Neemt men aan dat de bewoners der verschillende eilanden, al wijken zij in zoovele opzichten van elkaar af, tot één ras behooren (natuurlijk met uitzondering van Negrito's en Papoea's), en wil men daaraan den naam geven van het Maleische ras, dan blijft toch, zelfs na de mededeelingen van Wallace, de vraag over in hoeverre de Bataks, die volgens Junghuhn van het Maleische ras behooren gescheiden te worden, eene zelfstandige plaats innemen. Het valt echter niet te ontkennen dat tegen die onderscheiding vele gewichtige gronden, ook van linguïstischen aard, kunnen worden aangevoerd [...].<sup>40</sup> De evolutionaire verklaringen van Darwin droegen echter ook een ander beproefd middel



aan om dit probleem op te lossen: andere bevolkingsgroepen zouden wel eens kunnen verkeren in een andere (eerdere) fase van de menselijke beschaving; daarmee dienden zij als empirisch studiemateriaal om kennis te vergaren over vroegere fasen van de westerse beschaving.<sup>41</sup> Dit idee overheerste grotendeels in de beelden van de inheemse cultuur op de Amsterdamse tentoonstelling. De kampong moest in dit verband vooral een veraf gelegen ontwikkelingsstadium laten zien in de menselijke beschavingsgeschiedenis. Maar dit evolutionaire perspectief kon ook de Europese overheersing over andere bevolkingsgroepen rechtvaardigen, zoals we Levasseur al hebben zien doen.

Ook op het Koloniaal congres domineerde het evolutionaire perspectief. De etnografen, taalkundigen en juristen die, vanuit verschillende invalshoeken de inheemse cultuur van Nederlands-Indië bespraken, trachtten mede inzicht te krijgen in de oorsprong en ontwikkeling van de menselijke beschaving. In dit verband gaf de Leidse hoogleraar Indische land- en volkenkunde G.A. Wilken een lezing over de huwelijksgebruiken bij verschillende volkeren in de Indische archipel. Wilken was sterk beïnvloed door de ideeën van Darwin. Hij presenteerde zijn gegevens als een toelichting op de eerste fase van de menselijke geschiedenis, waarvoor hij, analoog naar de ideeën van evolutionaire antropologen als J. Lubbock, polygamie kenmerkend achtte.<sup>42</sup> De Sanskritist J.H.C. Kern, eveneens hoogleraar te Leiden, gaf een uitvoerige verhandeling over de invloed van de Indische, Arabische en Europese beschaving op de bevolking van de Indische archipel. Op basis van oudheidkundige en taalkundige gegevens trachtte hij een antwoord te geven op de vraag in hoeverre het Polynesisch ras vatbaar was voor beschaving. Zijn bevindingen leidden overigens niet tot de zelfverzekerde conclusie als die van Levasseur over de onbetwiste superioriteit van het Europese ras. Kern ging namelijk uit van de vooronderstelling dat "degenen die de hoogste trap van beschaving hebben bereikt, het meeste aan andere rassen te danken hebben". Hij stelde vast dat het Maleisch-Polynesisch ras op hogere ontwikkeling gebracht was onder invloed van Indiërs, Arabieren en Europeanen. "Wij hebben niet gevonden dat gezegd ras uitmunt in oorspronkelijkheid; het schijnt dat het haar ontbreekt aan initiatief, doch geenszins om te leren. Daarom moet zij echter niet veracht worden. Het is zelfs de vaag of al te grote oorspronkelijkheid wel bestaanbaar is bij een gezonde ontwikkeling, en of het vermogen om na te bootsen niet door sommigen te laag gesteld wordt. Zonder navolging kan niemand iets leren, zelfs het grote genie niet. Niet de zucht tot navolging is het kenmerk van bekrompen geestvermogens, maar het onvermogen om goed na te volgen. Of zijn de Europeesche volken zoo onbeschaafd te achten, omdat zij met verzaking van alle mogelijke oorspronkelijkheid hun modes van Parijs ontvangen?"<sup>43</sup>

Verhandelingen als die van Zaaijer, Wilken en Kern kunnen niet los gedacht worden van de koloniale expansie in Nederlands-Indië. Behalve als natuur- en menskundig wetenschappelijk probleem, speelde het vraagstuk van evolutie en beschaving ook een belangrijke rol in het denken over de inrichting van de maatschappij - niet alleen in de eigen westerse wereld<sup>44</sup>, maar ook in de

koloniale wereld. Gedurende de gehele periode van het Nederlandse koloniale bestuur in Nederlands-Indië, was een terugkerend motief de vraag of de inheemse cultuur gerespecteerd moest worden in haar verondersteld eigen waarde, of dat zij gevormd moest worden naar het beeld van de eigen, moderne westerse samenleving, en, zo ja, in hoeverre dat kon. Juist voor dat laatste punt was de lezing van Kern van belang. De discussie die over deze kwestie in de loop van de tijd, en in veranderde contexten gevoerd is, ging al dan niet direct ook over de vraag of 'assimilatie', dan wel 'associatie' het leidend beginsel moest zijn voor effectieve koloniale gezagsuitoefening. Deze begrippen verwijzen naar een debat dat in Frankrijk werd gevoerd vanaf de jaren 1880-1890, over de bestuurlijke inrichting van de Franse koloniën. In Nederland raakten ze pas later in gebruik, en lang niet altijd in dezelfde betekenis.<sup>45</sup> Ze leveren ten slotte ook een analytisch kader waarbinnen onderzocht kan worden hoe in de vorming van koloniale ideologie cultureel en wetenschappelijk ontwikkelde denkbeelden over mens en beschaving enerzijds, en politieke ideeën ontstaan uit de 'multiculturele' koloniale praktijk anderzijds, op elkaar inwerken.<sup>46</sup>

Om begripsverwarring te voorkomen wil ik eerst kort stil staan bij de Franse achtergrond en inhoud van deze termen. In het kader van dit proefschrift is dit des te zinvoller, omdat de Franse voorstanders van de associatieleer zich voor hun ideeën hadden laten inspireren door het naar hun idee geslaagde voorbeeld van het Nederlandse koloniale bestel op Java. Dit gegeven verklaart mogelijk waarom organisatoren van de wereldtentoonstelling te Parijs in 1889 (alsook in 1900 en 1931) bijzonder belang stelden in de Nederlandse *koloniale* vertegenwoordiging.

#### *Associatie en assimilatie in de Franse koloniale ideologie*

Aan het einde van de negentiende eeuw vond een belangrijke verschuiving plaats in de koloniale ideologie in Frankrijk. Een leer die overheersend uitging van assimilatie veranderde in de richting van associatiedenken als uitgangspunt voor koloniale gezagsuitoefening. Het verschil in beginsel is hier vooral interessant, omdat dit gedachten over de aard van de mens aanging.

Assimilatietheoriën, al toegepast door de Romeinen, gingen uit van de eenheid van de mens. Koloniën en moederland golden hierin als een ondeelbaar geheel dat vanuit een centraal gezag gelijk bestuurd en vertegenwoordigd diende te worden. Deze gedachte, die ook haar filosofische wortels had in de Verlichting en de gelijkheidsidealen van de Franse revolutie, vormde vanaf de beginjaren van de Derde Republiek (1870) tot ongeveer 1890 de onbetwiste Franse koloniale doctrine. Het ging hier om een theoretisch en tamelijk zelfgenoegzaam ideaal van eenwording: de cultuur van de inheemse bevolking diende gevormd te worden naar het Franse eigenbeeld, en opgenomen te worden in de verheven Franse cultuur. Dat dit in de praktijk niet altijd de gewenste uitwerking, had spreekt voor zichzelf.

Het associatiedenken botste met assimilatietheorieën, omdat het uitging van de verscheidenheid in de menselijke beschaving. Het bouwde voor een deel voort op evolutionaire inzichten en

volkpsychologische ideeën, zoals die van Gustave LeBon, die beweerde dat rassen of volken zich het beste in hun eigen nationale en culturele omgeving ontwikkelden, en hun eigen specifieke karaktertrekken hadden. LeBon meende ook dat onderwijs niet snel de mentaliteit van een volk kon veranderen. Voor een ander groot deel was de associatieleer echter economisch gefundeerd, namelijk op de overtuiging dat de ontwikkeling van de koloniën het beste resultaat zou hebben wanneer deze gezamenlijk ondernomen zou worden door inheemse en Franse leiders, *binnen* het kader van de bestaande inheemse instellingen. Dit zou een flinke hoeveelheid geld en (militaire) manschappen schelen. Voor dit idee hadden aanhangers van de associatieleer ook over de grenzen gekeken en met name naar de wijze waarop Groot-Brittannië en Nederland hun koloniën winstgevend wisten te besturen.<sup>47</sup>

Zoals hierboven al aangestipt oogstte het Nederlandse koloniale bestel op Java vanaf de jaren 1860 belangstelling en bewondering bij koloniale denkers in Groot-Brittannië, België en Frankrijk.<sup>48</sup> Het cultuurstelsel was in hun ogen een schoolvoorbeeld van effectieve gezagsuitoefening. De bewondering bleef, ook na de afschaffing van het cultuurstelsel. Een bekende Franse bewonderaar was de koloniale deskundige Joseph Chailley-Bert, auteur van *Java et ses habitants* (1900), een werk dat in 1914 zijn vierde druk haalde. Chailley-Bert - niet eens een fervent aanhanger van de associatieleer - zocht rondom 1900 naar een economische onderbouwing voor de Franse koloniale expansie. Geïnspireerd door het (geïdealiseerde) Nederlandse voorbeeld, en onder invloed van de ideeën van LeBon, stelde hij dat de Europese beschaving niet zomaar toegankelijk kon worden gemaakt, en zelfs gevaarlijk kon zijn voor de inheemse bevolking in de Franse koloniën. Het was beter uit te gaan van wat zij aanvaardde en wist, om haar, zeer langzaam en gestaag, uiteindelijk te doen schikken naar wat de Fransen wisten en aanvaardden. Associatie werd in deze zin vooral een antwoord op "the native problem", bedoeld om medewerking te verkrijgen van inheemse leiders bij het uitoefenen van koloniaal bestuur. Daartoe was ook hun instemming nodig bij de koloniale zaak. Dit vroeg om wederzijds begrip van elkaars motieven, gewoonten, wetten en cultuur.<sup>49</sup>

Voor de voorstanders van koloniale expansie was associatie een belangrijk middel om de koloniale antipathie en onverschilligheid in Frankrijk te bestrijden. Problematisch voor het zelfingenomen assimilatie-ideaal was het feit dat de Franse Derde Republiek sinds de nederlaag van de Frans-Duitse oorlog in 1870 in een staat van sociale, politieke en economische onzekerheid verkeerde. Daarbij was het bezit van koloniën altijd al een omstreden zaak geweest. Voor een Frans 'koloniaal project' was gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw in Frankrijk weinig belangstelling. In bestuurlijke kringen zag men vooral de kosten en de lasten van koloniale beheersing. Aan het einde van de jaren 1880 vormde zich echter de zogenaamde *parti coloniale*. In feite was dit geen partijbeweging in de moderne zin van het woord, maar een gedifferentieerde losse groep personen uit de Franse politieke, economische en culturele elite, die zich via politieke en culturele organisaties zou gaan richten op propaganda van de overzeese

expansie van de Derde Republiek. Net als het Aardrijkskundig Genootschap in Nederland speelden de verschillende lokale *sociétés géographiques* in een stimulerende rol in deze koloniale beweging.<sup>50</sup> Zij bracht ook de organisatoren voort van de eerste koloniale afdelingen op de Parijse wereldtentoonstellingen (in 1889 en 1900) en van de nationale en internationale koloniale tentoonstellingen in verschillende steden in Frankrijk na de eeuwwisseling.<sup>51</sup>

De bekendste uitvoerders van de associatieleer in de praktijk waren Joseph-Simon Gallieni en diens discipel Hubert Lyautey (1854-1934), beiden legerleiders. Lyautey verdient hier extra aandacht omdat hij aan het einde van deze studie nog een belangrijke rol zal spelen. Als gelauwerd maarschalk van het Franse protectoraat Marokko (1912-1925), kreeg Lyautey de leiding over de organisatie en ideologische onderbouwing van de *Exposition Coloniale Internationale* in Parijs in 1931. Zestig jaar daarvoor was zijn militaire carrière begonnen in Algerije, waar Lyautey in de jaren 1870 gelegeerd werd als eerste luitenant. Het door hemzelf geromantiseerde "authentieke" Arabische leven aldaar liet bij de jonge Lyautey een zo diepe en kracht gevende indruk achter, dat hij overtuigd raakte van het positieve effect dat een koloniaal imperium kon hebben op Frankrijk en de Fransen. Dat het van economische en machtspolitieke waarde was, stond voor hem buiten kijf. Maar Lyautey zag ook de sociale betekenis van de koloniën voor Frankrijk. Zoals Busken Huet een verblijf in Indië "een krachtig nieskruid voor vaderlandsliefde" noemde, zo zag Lyautey de koloniën als een overzees oefengebied, dat het gedesorienteerde Frankrijk nieuwe energie, verjonging en vruchtbaarheid kon geven. Als resident-legerleider in het nieuwe Franse protectoraat Madagascar (1897-1902), en vooral later als hoofd van het protectoraat Marokko (1912-1925) zou Lyautey werken aan "associatie" als de nieuwe garantie van koloniale overheersing. Voorwaarde voor een krachtig en effectief overwicht was, voor hem, respect voor de inheemse cultuurvormen, naast een actief moderniserend stedenbouwkundig beleid.<sup>52</sup>

#### *Associatie en assimilatie in Nederlands-Indië: tussen behoud en opheffing*

Buitenlandse ideeën over het Nederlandse koloniale bestel vertellen eigenlijk meer over de wijze waarop buitenlandse koloniale deskundigen destijds worstelden met de bestuurlijke vormgeving in de koloniën van hun eigen land, dan over de al dan niet gunstige inrichting van de koloniale wereld op Java. En op dit punt was Nederland zelf ook zoekende. De keuze tussen assimilatie en associatie als antwoord op "the native problem" vormde een rode draad in het Nederlandse koloniaal politieke denken, al werden hiervoor niet altijd deze termen gebruikt.<sup>53</sup> Tegen deze achtergrond kan ook de selectie en de verbeelding van cultuuruitingen van de inheemse bevolking op de Nederlandse koloniale vertoningen begrepen worden.

De ironie wil dat het koloniale bestuur op Java ten tijde van het cultuurstelsel in wezen draaide op de associatie van Europees en inheems gezag, en daarom voor progressieve Franse koloniale denkers bijzonder vooruitstrevend was. De nieuwe generatie liberale koloniale denkers in

Nederland had in de jaren 1880 daarentegen bovenal oog voor de met hun liberale principes botsende, als negatief erkende kanten van het stelsel: het staatsmonopolie, de demoraliserende praktijk van dwangarbeid, 'knevelarij' en andere vormen van misbruik. Met de opheffing van het cultuurstelsel in 1870 en de daaropvolgende toestroom van het aantal Europese ondernemers in Nederlands-Indië, groeide bovendien het besef dat voor effectief koloniaal bestuur, en ten behoeve van de koloniale economie, niet alleen een diepere indringing nodig was in het koloniale gebied, maar dus ook meer bemoeienis met de inheemse samenleving, dan ten tijde van het cultuurstelsel het geval was geweest. Oppervlakkig gezien leek de Nederlandse koloniale ideologie in vergelijking met de Franse een omgekeerde beweging te maken. Het was natuurlijk ingewikkelder. Het Nederlandse koloniale bestuur zou in feite blijven wikkelen en wegen tussen associatie en assimilatie, dualisme en unificatie, of behoud en verandering.

Op het Koloniaal congres in Amsterdam dook het vraagstuk van associatie impliciet op in de discussie over de verhouding tussen de wetgeving van de Europeanen en die van de inheemse bevolking in de koloniale samenleving. Inleider Van der Lith leidde stelde hierbij voorop dat een onderscheid gemaakt moest worden tussen veroveringskoloniën en volksplantingen. In het laatste geval, waar de immigranten het recht van het moederland met zich meebrachten, zou zich op den duur een eigen koloniaal recht vormen dat in de eigen behoeften voorzag. De wetgeving van het moederland zou zich daar zo weinig mogelijk met de inwendige aangelegenheden moeten inlaten. Hierover werd verder geen discussie gevoerd. Bij de bespreking van de 'veroveringskoloniën' namen Van der Lith en de Amsterdamse advocaat J.A. Levy twee tegenovergestelde uitgangspunten in.<sup>54</sup>

Volgens Van der Lith waren kolonisten in veroveringskoloniën verplicht om de inheemse rechtsbegrippen te eerbiedigen "voor zover deze niet met het recht van het bestuur der immigranten en de soevereiniteit van het moederland in strijd zijn, en niet de beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid schenden, welke door de geheele beschaafde wereld zijn aangenomen". Wanneer men de begrippen der Europeanen wilde overdragen aan de inheemse bevolking, dan diende men dat te doen door overreding of opvoeding, "doch ook niet om er Europeanen van te maken, daar dit toch niet gelukken zal en ieder volk recht heeft zich volgens zijn eigen aanleg en karakter te ontwikkelen." Volgens Van der Lith bleek deze situatie in min of meerdere mate ook uit de praktijk van alle veroveringskoloniën. Geen van de kolonisatoren zou het ooit aangekund of gedurfd hebben om het gehele Europese rechtssysteem te transplanteren, met uitzondering van, misschien, de Spanjaarden in de Philippijnen (waarop Van der Lith, door zijn niet geheel neutrale vriend M. del Perojo was geattendeerd).<sup>55</sup>

Van der Lith pleitte dus voor het naast elkaar bestaan van twee rechtssystemen, in wezen een vorm van associatie. Voor hem bleef de rol van het moederland overigens doorslaggevend. In geval van een botsing van belangen, moest zij, als er boven staande partij, het laatste woord

hebben. Vreemdelingen, zoals de zogenaamde Vreemde Oosterlingen, behoorden zich sowieso aan het Europese recht te onderwerpen.

Levy stelde dat Van der Lith zich hier had uitgesproken over een vraagstuk dat niet gefundeerd was in het recht, maar in theoretische moraal, en praktische politiek. Er bestond volgens hem geen wet die immigranten verplichtte het rechtssysteem van hun moederland mee te doen nemen, noch dat van de inheemse bevolking die zij aantrof te respecteren. Bovendien moest er onderscheid gemaakt worden tussen verschillende soorten recht. Het *openbare* recht was dat van de veroveraar, aldus Lévy. Het *civiele* recht bevatte verschillende onderdelen van openbare aard, zoals het huwelijk en de familie. Het *commerciële* recht was ten slotte van weer een heel particuliere aard. Daarom was het niet mogelijk een algemeen principe te formuleren dat de veroveraar het recht van de inheemse bevolking moest respecteren, op noodzakelijke uitzonderingen na. Het was eerder andersom, volgens Levy: de veroveraar moet het veroverde volk onderrichten, de principes van billijkheid en rechtvaardigheid toepassen, en alleen bij uitzondering - als billijkheid en rechtvaardigheid dat toestaan - het inheemse recht tolereren. Daarmee kwam Levy in de buurt van het assimilatie-standpunt.

Het concrete gebruik van de begrippen associatie, dan wel assimilatie als ideologische pijlers van het Nederlandse koloniale gezag dateert uit de periode van de ethische politiek, die in de troonrede van 1901 officieel zijn intrede deed. Globaal gezien was de ethische politiek de Nederlandse variant van de *mission civilisatrice*.<sup>56</sup> Zij beriep zich er nadrukkelijk op te handelen in het belang van de inheemse bevolking. Vanuit een nationalistisch en schuldbewust roepingsbesef, en een combinatie van paternalistische humanitaire, economische en politieke motieven richtte zij zich op de economische ontwikkeling en het onder rechtstreeks gezag brengen van het koloniale gebied - desnoods met geweld. In de eerste tien jaren na 1900 kreeg de militaire en administratieve expansie van het koloniale bestuur in Nederlands-Indië min of meer zijn beslag. In het voetspoor daarvan verdiepte en verbreedde zich de wetenschappelijke belangstelling voor de verschillende cultuuruitingen en rechtsinstellingen van de inheemse bevolking. Deze groei van de kennis van inheemse zaken, en de overgang van indirect naar direct bestuur over de inheemse bevolking waren gezamenlijk van invloed op de ideologische onderbouwing van het koloniale gezag, en de toepassing van de begrippen associatie of assimilatie na 1900.

#### *Dualisme versus unificatie*

Er is wel gesteld dat het onjuist is om het cultuurstelsel aan te duiden met 'associatie', omdat het niet voortkwam uit de behoefte aan toenadering, maar uit praktische overwegingen.<sup>57</sup> Dit argument lijkt mij weinig zinvol aangezien de behoefte aan toenadering, zoals die werd uitgedragen door de latere ethische politiek, evengoed voortkwam uit praktische overwegingen: de wens tot behoud van de koloniale band en de daarmee samenhangende zoektocht naar

middelen die het koloniale beleid economisch en politiek effectiever zouden maken.<sup>58</sup> Al zal niet iedereen zich daar destijds bewust van zijn geweest.

Er zijn genoeg redenen om in de hierboven omschreven organisatie van het cultuurstelsel een vorm van 'associatie' te zien, al was het alleen al omdat deze de Franse associatiedenkers tot voorbeeld diende. Historisch gezien is het echter juister om dit 'dualistisch' te noemen, zoals destijds gebruikelijk.<sup>59</sup> Deze dualistische politiek kwam ten dele voort uit nieuwe verheven humanitaire motieven, die onder invloed van het verlichtingsdenken en Franse revolutionaire idealen aan het einde van de achttiende eeuw doordrongen in de koloniale administratie.<sup>60</sup> De dualistische politiek dreef echter hoofdzakelijk op economische en pragmatische overwegingen. Ten eerste kon het koloniale bestuur zich zoveel mogelijk afzijdig houden van de inheemse aangelegenheden, bij een zo groot mogelijke agrarische produktie. Ten tweede hadden de opstand van de Javaanse prins Diponogoro en zijn volgelingen, en de daaruit volgende Java-oorlog (1825-1830), duidelijk gemaakt dat teveel bemoeienis tot verzet kon leiden tegen het koloniale bewind. Dit en het besef over onvoldoende militaire middelen te beschikken, zorgde voor een omslag in het aanvankelijke streven om de Javaanse wereld zoveel mogelijk onder direct bestuur van Nederland te plaatsen en in westerse zin te ontwikkelen. In 1848 werd het dualisme voor de wet in artikel 109 van het regeringsreglement vastgelegd in raciale termen. Dit artikel maakte verschillende wettelijke en maatschappelijke regelingen mogelijk voor de verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië: 'Europeanen en met hen gelijkgestelde personen' enerzijds en 'Inlanders' anderzijds, waarbij inheemse christenen gelijkgesteld werden aan Europeanen, en Chinezen, Japanners en Arabieren - de zogenaamde 'Vreemde Oosterlingen' - aan 'inlanders'. Vanaf 1854 zou deze laatste groep ook een aparte categorie vormen. Hoewel artikel 109 allerlei maatregelen bewerkstelligde die soms werkelijk het belang van de inheemse bevolking wilden dienen - zoals de agrarische wet van 1870 - bevorderde het in de praktijk vooral haar maatschappelijke achterstelling. En dat werd sterker naarmate de bemoeienissen van het koloniale bestuur zich op meer terreinen gingen uitstrekken. Tot het einde van de Nederlandse koloniale overheersing zou artikel 109, met lichte wijzigingen, de "hoeksteen" blijven van de koloniale apartheidspolitiek, en van het rassenonderscheid in de Indische koloniale samenleving.<sup>61</sup>

Dat aan het raciale classificatiesysteem, of aan het 'dualistische stelsel' in de koloniale samenleving weinig veranderende, wil niet zeggen dat het niet aan kritiek onderhevig was. Rondom 1900 deed 'unificatie' - of de rechtsgelijkmaking van de verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië - zijn intrede als twistpunt van de koloniale politiek. Dit unificatie-streven kan de Nederlandse variant genoemd worden van assimilatie, en paste, net als overigens het associatiedenken, bij de overgang van indirect naar direct bestuur. Het kwam ten dele voort uit zorgen omtrent de rechtspositie van de inheemse christenen, ten dele was het ingegeven door het idee dat verbeteringen van de infrastructuur en vervoersmiddelen in

Nederlands-Indië het onderlinge contact tussen de verschillende bevolkingsgroepen intensiverde, en dat het naast elkaar bestaan van verschillende rechtsregels daarvoor buitengewoon onpraktisch zou zijn.<sup>62</sup> Ook lag er een verlicht of ethisch te noemen gelijkheidsideaal aan ten grondslag. De ethische politicus C.Th. van Deventer, en gouverneur-generaal Idenburg waren enkele van de vooraanstaande voorstanders van rechtsunificatie volgens westerse principes.<sup>63</sup> Erg veel bracht het unificatie-streven overigens niet te weeg. De arabist L.W.C. van den Berg, voormalig hoogleraar aan de Indische instelling te Delft, en sinds de jaren 1890 pleitzaan voor unificatie, streed in 1909 in *De Gids* nog steeds voor de gelijke opname van de inheemse inwoners van Nederlands-Indië in de westerse maatschappij, waarvoor hij nu ook de term assimilatie in de mond nam.<sup>64</sup>

#### *Unificatie versus associatie en pluralisme*

Associatie als koloniaal politiek streven is vooral bekend geworden door de ideeën van de arabist C. Snouck Hurgonje (1857-1936). Snouck Hurgonje droeg in 1911 associatie aan als antwoord op het probleem van de Islam. Krap een kwart eeuw eerder, nog maar net gepromoveerd in Leiden, en vlak voordat hij op studiereis naar Mekka zou gaan, had de jonge Snouck op het koloniaal congres te Amsterdam in 1883 al een poging gedaan om de eigen verschijningsvorm, aard en betekenis van de Islam in de Indische archipel publiekelijk inzichtelijk en kenbaar te maken. Volgens Snouck was het voor efficiënt koloniaal bestuur van doorslaggevend belang om de juiste kennis te hebben van deze grootste religie van Nederlands-Indië en de manier waarop haar aanhangers die beleefden. Na zijn terugkeer uit Mekka zou hij hierover ook een artikel publiceren in *De Gids*.<sup>65</sup> Met deze opstelling onderscheidde hij zich van de destijds heersende opvattingen over de Islam, die in kringen van koloniaal bestuur traditioneel ontzien en gevreesd werd als een haard van verzet, zoals de volhardende inwoners van Atjeh bewezen. In 1911 bepleitte Snouck, inmiddels gezaghebbend koloniaal regeringsadviseur in inheemse zaken, in een reeks voordrachten voor de Nederlands-Indische bestuursacademie het plan om de inheemse (islamitische) elite door middel van westers onderwijs op te leiden tot een gelijkwaardige partner in het koloniale bestuur. Daardoor zou associatie mogelijk worden, van de islamitische onderdanen in Nederlands-Indië aan de Nederlandse cultuur. "Gelukt dit, dan bestaat er geen Islamkwestie meer (...) dan is er genoeg eenheid van cultuur tussen de onderdanen der koningin van Nederland aan het Noordzeestrand en die van Insulinde om aan het verschil in godsdienstige belijdenis zijn politieke en sociale betekenis te ontnemen."<sup>66</sup> Om dit te bereiken achtte Snouck het overigens noodzakelijk dat het hele gebied van Nederlands-Indië onder werkelijk en rechtstreeks gezag van Nederland kwam.

Rondom 1900 zou Snouck voor de praktische uitvoering van zijn leer steun krijgen van de legerleider J.B. van Heutsz die, al dan niet onder invloed van Snouck en het ethische getij, de gedachte naleefde dat men eerst moest onderwerpen voor men met opvoeden kon beginnen.



Onder leiding van Van Heutsz werd het verzet in Atjeh gebroken. Hij zou hiervoor worden beloond met een gouverneurspost in Atjeh (1898-1904), een triomftocht door Nederland (in 1904) en uiteindelijk met het hoogste ambt van gouverneur-generaal (1904 - 1909). Van Heutsz was de sterke man die nodig was om het Nederlands-Indische leger, en daarmee het publiek in het thuisfront, verjongende energie te geven. Dit maakt hem in veel opzichten vergelijkbaar met de figuur Lyautey in Frankrijk. Net als Lyautey meende Van Heutsz dat op het leger en militaire hervormingen die het overwicht zouden garanderen, beschaving (in de vorm van onderwijs) en welvaart voor de overheerste bevolking moest volgen.<sup>67</sup>

De invulling die Snouck aan het associatiebegrip gaf, lijkt op het eerste gezicht sterk af te wijken van de Franse, waar de nadruk lag op de bescherming of de conservering van de inheemse cultuur, terwijl Snouck zich juist richtte op verwestersing van de inheemse elite.<sup>68</sup> Maar in beide gevallen ging het niet alleen om het idee dat koloniaal gezag gebaat was bij de instemming van de inheemse leiders, en bij hun medewerking aan het koloniaal bestuur, maar ook om het besef dat daarvoor wederzijds respect en begrip nodig was, en dus kennis van de verschillende sociale en culturele instellingen binnen de koloniale maatschappij. Deze veronderstelling lag ook ten grondslag aan het gedachtegoed van de rechtskundige en vrijzinnig democraat C. Van Vollenhoven (1874-1933), de 'ontdekker' en conservator van het Indische gewoonterecht - de *adat*. Aan het begin van de twintigste eeuw zou Van Vollenhoven als hoogleraar aan de Leidse indologenopleiding een invloedrijk stimulator worden van de systematische studie, ordening en conservering van "het adatrecht". Aldus leidde hij een school op van bestuursambtenaren die een pluralistisch rechtsstelsel voorstonden in Nederlands-Indië.<sup>69</sup>

In grondslagen waren het pleidooi voor assimilatie van Van den Berg, en het associatie-ideaal van Snouck niet ver van elkaar verwijderd. Beiden zochten naar een beleidsvorm die de Nederlandse macht in Nederlands-Indië effectiever maakte en de koloniale band hechter. Beiden speelden daartoe in op de Indonesische vooruitgangsbeweging, de zogenaamde *pergerakan*,<sup>70</sup> die naar hun onbescheiden idee was samen te vatten in de behoefte aan westerse kennis bij de inheemse bevolking.<sup>71</sup> In beider pleitzangen speelde ten slotte de notie van "onderdaan" een belangrijke rol. Volgens Van den Berg zou de koloniale band versterkt worden als de inheemse inwoners van Nederlands-Indië zich ook onderdanen van de koningin zouden voelen en van dezelfde staat "als zulks in Nederland het geval is". Daartoe behoorden zij naar zijn idee gelijke rechten te krijgen en gelijke mogelijkheden op het gebied van (westers) onderwijs en ambten in de koloniale maatschappij, maar dit alles overigens "zonder hunne uiteenlopende gevoelens omtrent de hogere Dingen weg te doezelen".<sup>72</sup> De door Van den Berg beoogde verwestersing betrof dus nadrukkelijk niet de inheemse zeden en geloof, wat hem nog dichter bij het associatiedenken van Snouck brengt. Toch is het onjuist om Snoucks ideeën aan te duiden met assimilatie, zoals wel gedaan is.<sup>73</sup> Het verschil tussen Van den Berg en Snouck ligt in het feit dat Van den Berg een romantisch toekomstbeeld voor ogen had waarin de inheemse cultuur zou

samensmelten met de westerse ("assimilatie") als voorwaarde van associatie, terwijl Snouck alleen voor de inheemse elite westerse kennis nodig achtte en zich uitsprak voor gelijke bestuurlijke samenwerking, met behoud van culturele verschillen.

Zowel de ideeën van assimilatie als die van associatie kwamen aanvankelijk voort uit een progressief-paternalistische behoefte aan toenadering, in dienst van koloniale overheersing. Deze behoefte werd op haar beurt gevoed door de verbreding en verdieping van de wetenschappelijke belangstelling voor de inheemse wereld, die zich rondom de eeuwwisseling voordeed zowel in koloniaal bestuurlijke kringen als onder vertegenwoordigers van de Nederlandse culturele elite. Halverwege de jaren 1910 zouden de principes van associatie en pluralisme van Snouck Hurgonje en Van Vollenhoven de overhand krijgen in het koloniale denken in Nederland en Nederlands-Indië. Dit kwam onder meer tot uitdrukking in de jarenlang uitgestelde oprichting van de Volksraad in 1918, waarin de westers geschoolde inheemse elite (benoemd) en Nederlandse vertegenwoordigers van de Nederlands-Indische bevolking (gekozen) zitting zou krijgen. Deze raad, bedoeld als een bestuurlijk adviesorgaan, zou echter meer en meer het karakter krijgen van een schijnparlement.<sup>74</sup> In de jaren twintig en dertig zou het streven naar respect voor de (verondersteld eigen) cultuur van de inheemse elite en voor het inheems gewoonterecht in een duidelijk conservatief vaarwater komen, als reactie op de *pergerakan*, communistisch verzet op Java en Sumatra, en de zich vormende nationalistische beweging. Respect onttaardde nu in geforceerde en hooghartige pogingen om de koloniale band nog strakker aan te binden. Het streven werd de culturele pluriformiteit tot elke prijs in stand te houden, en de verschillende culturele uitingen en *adat* van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië te conserveren als onveranderlijk anders en uniek.<sup>75</sup>

### *Spiegelbeelden*

Uit bovenstaande blijkt dat associatie en assimilatie, of dualisme en unificatie, in het Nederlandse koloniaal politieke denken niet altijd op dezelfde wijze werden opgevat, en in de loop van de tijd van betekenis veranderden. Bovendien gebruikten verschillende koloniale deskundigen gelijktijdig andere termen om op vergelijkbare wijze de (door hen gewenste) organisatie van de koloniale maatschappij uit te drukken. Het bezwaar van deze ogenschijnlijke willekeur valt slechts ten dele weg door het gegeven dat al deze begrippen slechts variabelen waren van hetzelfde koloniale project. Interessanter is dat aan alle gevallen hetzelfde conflict ten grondslag lag, dat stoelde op de vraag in hoeverre de inheemse cultuur behouden moest worden zoals zij volgens de beschouwende bestuurder was, en in hoeverre zij gevormd, of naar de eigentijdse termen, "opgeheven" diende te worden naar het westerse eigenbeeld. Uiteindelijk heeft het Nederlandse koloniale beleid nooit echt voor één van deze twee opties gekozen, maar pendelde het pragmatisch heen en weer tussen beide uitersten.<sup>76</sup> In wezen ging het hier ook om een Nederlands (of binnenlands) probleem. Wat kon een kleine mogendheid als Nederland buiten

Nederland op economisch, politiek, sociaal en cultureel gebied bereiken, en wie was bereid om daar de volledige financiële, bestuurlijke of militaire verantwoordelijkheid voor te nemen, als daarbij niet duidelijk was welke methode de beste was? Het is de vraag of Nederland überhaupt een grotere Nederlandse stempel had kunnen drukken op de koloniale samenleving van Nederlands-Indië.<sup>77</sup>

Daarmee keren we terug naar het leidmotief van deze studie: het koloniale beeld van de inheemse bevolkingsgroepen van Nederlands-Indië (of het beeld van de ander) zegt in laatste instantie meer over de positie en het wereldbeeld van de beschouwer, en de wijze waarop hij zijn eigen samenleving beleefde, dan over de veronderstelde cultuur van die bevolkingsgroepen. Dit idee wordt nog pregnanter wanneer het koloniale beeld van de inheemse cultuur zich verplaatst naar het podium van de populaire en hypermoderne werelddtentoonstellingen in Europa. Binnen het alles overkoepelend perspectief van het vooruitgangsgeloof en nationalistische wedijver werden nationale zelfbeelden en beelden van de ander hier automatisch aan elkaar gespiegeld, en met elkaar vergeleken. In dit kader kunnen de Nederlandse koloniale afdelingen licht werpen op de ideeën van hun ontwerpers over de koloniale ondernemerscapaciteiten van Nederland, en over hoe zij Nederland als mogendheid van betekenis in Europa wilden zien. Met dit in gedachten zal ik in de komende hoofdstukken de wordings- en receptiegeschiedenis van de vijf geselecteerde koloniale vertoningen belichten. Hoe zetten de Nederlandse koloniale tentoonstellingsmakers de inheemse bevolking van Nederlands-Indië neer binnen het bijzondere spanningsveld van 'moderniteit' en 'primitiviteit' dat de werelddtentoonstelling boden? In hoeverre werd hun beeld bepaald door bestaande ideeën over de eigen en andere beschaving (of hoe verhielden zij zich daartoe)? In hoeverre had de in dit hoofdstuk geschetste koloniaal politieke problematiek van associatie en assimilatie hierin zijn weerslag? In hoeverre waren de Nederlandse toeschouwers zich bewust van de koloniale verhouding als ze keken naar de (soms levende) beelden van de inheemse cultuur? En wat kan deze tentoonstellingsgeschiedenis ten slotte vertellen over de aard van het Nederlandse imperialisme en het Nederlandse zelfbeeld, en de relatie hiertussen?